

Achtergrondartikel bij de actuele spanning tussen Rusland en Oekraïne – januari 2022

Inhoud

1	Inleiding.....	1
2	Schema Johan Galtung.....	1
3	Onverwerkt verleden.....	2
3.1	Einde van het Sovjetimperium: tijd voor een omwenteling?	3
3.2	Een omwenteling die nooit gebeurde, beloftes die niet werden nageleefd	3
4	Wat kan er gebeuren om betere scores te bereiken op de vredesformule?	5

1 INLEIDING

De conflictueuze situatie tussen Rusland en Oekraïne heeft een voorgeschiedenis, die noodzakelijk is te kennen om te begrijpen wat er speelt.

Informatievergaring en analyse zijn een essentiële stap om een conflict te kunnen begrijpen, hanteren en transformeren. Het is de rol van Pax Christi Vlaanderen om die analyse aan te reiken, samen met de elementen die cruciaal zijn voor een constructief proces om tot een oplossing te komen. Hierbij maken we dankbaar gebruik van een theoretisch schema van de Noorse expert Johan Galtung.

2 SCHEMA JOHAN GALTUNG

We beginnen met de analyse op basis van de formule die door Galtung wordt aangereikt en die gedoceerd wordt in de opleidingen van vredesstudies, conflictstudies of politieke wetenschappen.

De formule ziet er in het Engels als volgt uit:

equity x empathy
conflict x trauma

In de teller staan 'equity', wat billijkheid of rechtvaardigheid betekent, en empathie, kunnen meeleven met de ander of je kunnen inleven in wat een ander meemaakt.

In de noemer staan de termen conflict en trauma. De mate waarin gewelddadig conflict en trauma een rol spelen in de samenleving of bevolkingsgroep bepalen hoe ernstig echte vredesopbouw of de ontwikkeling van een inclusieve, veilige samenleving wordt verstoord. Als er nog conflicten of vormen van geweld aanwezig zijn, moeten die eerst worden opgelost, alvorens de billijkheid en de empathie ten volle tot hun recht kunnen komen. Hetzelfde geldt voor trauma: als het trauma dat ontstond

tijdens een conflict of situatie van onrecht niet verwerkt is, zal dit blijven opspelen en een proces van samenlevingsopbouw hinderen.

Tijdens een proces van transformatie of probleemoplossing is het goed te werken op deze vier factoren. Het toenemen van de billijkheid en de empathie heeft bijvoorbeeld een positieve weerslag op het kunnen verwerken van het trauma en het oplossen van het conflict. Het toenemen van conflict kan dan weer de empathie doen dalen, of omgekeerd: het afnemen van het conflict kan empathie doen stijgen. Zo heeft elke factor een effect op de dynamiek van vredesopbouw.

Als je dit schema bekijkt, besef je onmiddellijk dat het conflict tussen Rusland en Oekraïne nog veel werk vraagt. Zelfs mensen die weinig of niets van de geschiedenis van beide landen kennen, voelen aan dat alle factoren uit de formule ongunstig staan. Er is veel vijandsdenken tussen beide landen, dus weinig empathie voor elkaar. Bij het woord 'billijkheid' komt er geen enkel concreet voorbeeld naar boven: wanneer voelden de Russen of de Oekraïners een vorm van rechtvaardigheid door wat de ander deed? Lang geleden misschien, bij het uitdelen van punten bij het Eurovisiesongfestival, maar dat levert nog geen procent winst op in de teller van onze breuk. Bij het woord conflict ziet iedereen de huidige rijen Russische tanks voor zich, maar hebben velen zeker ook nog de beelden van kapotgeschoten gebouwen in Oost-Oekraïne of de neergeschoten Maleisische Boeing van vlucht MH17 voor ogen. Maar onder conflict vallen ook de overal aanwezige corruptie, de willekeur, het gebrek aan transparantie, het wijdverspreide machtsmisbruik, enz. Met veel trauma's tot gevolg. En dat is nog maar de recente geschiedenis.

3 ONVERWERKT VERLEDEN

Gaan we verder terug in de tijd, dan komen we terecht in de Sovjetperiode waar het centrale gezag in het Kremlin het voor het zeggen had. Dat machtscentrum, gevestigd in Moskou, Rusland, gebruikte zeer gewelddadige methoden om de macht te nemen en te behouden. Het Sovjetregime had een sterk uitgebouwd systeem van onderdrukking, met alles erop en eraan: van controle op het werk, in de klas, in de jeugdbeweging, op straat, in je woonblok of in hotels, tot opsluiting, marteling, dwangarbeid, executie of gefingeerde zelfmoord. Er is wellicht geen enkele familie ongedeerd gebleven voor deze repressie. Bovendien is dit trauma totaal niet verwerkt. Er is zelfs nauwelijks een begin gemaakt van verwerking. Alsof er geen miljoenen mensen in kampen hadden vastgezeten, verklikt, bewaakt of gemarteld door nog eens miljoenen mensen.

Als we kijken naar Oekraïne, dan is er de uithongering van Oekraïners geweest in de jaren 1930 (Golodomor), de enorme offers die de Oekraïners moesten brengen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de deportatie van de Krim-Tataren naar onherbergzame gebieden in Oezbekistan. Daarnaast werd ook een proces van russificatie doorgevoerd in de hele Sovjet-Unie, inclusief Oekraïne. Al deze gebeurtenissen veroorzaakten trauma's die een nationaal karakter dragen. Het meest recente feit uit de Sovjetgeschiedenis is de kernramp van Tsjernobyl. De manier hoe het machtscentrum in Moskou met deze ramp omging, vormt een groot trauma voor de bevolking. Er wordt gezegd dat deze ramp wellicht het einde van het Sovjetregime inluidde, maar daarin speelden ook zeker economische en sociaal-culturele elementen een rol.

3.1 Einde van het Sovjetimperium: tijd voor een omwenteling?

Het waren de leiders van de Sovjetrepublieken Wit-Rusland, Oekraïne en Rusland die eind december 1991 samenkwamen op een jachtdomein van de Communistische Partij. Sjoesjkevitsj, Kravtsjoek en Jeltsin beslisten daar, dat de Sovjet-Unie ophield te bestaan. De overige twaalf republiekleiders en de leider van de Sovjet-Unie, Michail Gorbatsjov, werden hier eenvoudigweg over ingelicht. Op 25 december 1991 trad Gorbatsjov af en hiermee hield één van de twee grootmachten in de wereld, bovendien dictatoriaal geleid, op te bestaan. Een uiterst merkwaardige gebeurtenis. Een regimeverandering zonder bloedvergieten. Dertig jaar later weten we echter dat in verschillende ex-Sovjetrepublieken nog steeds een dictatuur heerst.

Wit-Rusland of Belarus (spreek uit Bjelaroës) is misschien wel het duidelijkste voorbeeld. Aleksandr Loekasjenko, de huidige machthebber, maar niet erkende president, kan niet leven met de idee dat de Sovjet-Unie niet langer bestaat (wat hij gemeen heeft met Vladimir Poetin, de huidige president van Rusland) en zette meteen na zijn verkiezing in 1994 alles in het werk om het proces van verandering tegen te gaan. Daarnaast doet hij er ook alles aan om zijn macht te consolideren, en dat in sovjet-stijl. Hij steekt zijn bewondering voor Lenin en Stalin niet onder stoelen of banken, en zou graag in hun voetsporen treden. Hij dweept met het bolsjewisme, een beweging die terreur zaaide en miljoenen doden maakte. Hiermee creëert hij veel angst bij de Wit-Russen. Ook al is hij – tot nu toe – minder drastisch dan Lenin en Stalin, Loekasjenko heeft wel de macht naar zich toe getrokken. De grondwet van het nieuwe Belarus (goedgekeurd op 15 maart 1994) werd verschillende keren aangepast, met o.a. een ongelimiteerd aantal termijnen voor de president als gevolg. Deze aanpassingen kwamen er na verscheidene gecontesteerde referenda. Loekasjenko haalt ook de banden met Rusland weer aan, door veel Wit-Russen - zeker in de jaren '90 - beschouwd als imperialistische bezetter: hij stapt in een Unie met Rusland.

We zien dezelfde dynamieken in andere ex-Sovjetrepublieken, zoals Kazachstan en Kirgizië, die samen met Belarus en Armenië een economische unie vormen met Rusland.

Maar niet alle ex-Sovjetrepublieken volgden deze weg. De Baltische staten - Estland, Letland en Litouwen - hebben snel gekozen voor aansluiting bij de NAVO en de Europese Unie. Ook Oekraïne en Georgië hadden meer interesse in nauwe banden met de NAVO en de EU dan met Rusland. Dat was niet naar de zin van de machthebbers in Rusland, die het geweld niet schuwen om hun ongenoegen kracht bij te zetten.

3.2 Een omwenteling die nooit gebeurde, beloftes die niet werden nageleefd

In Rusland zien we dat de perspectieven op democratie en een echte rechtstaat, die gedurende enkele jaren na 1991 werden gekoesterd, al vrij snel getemperd werden door het feit dat het repressief staatsstelsel van de Sovjet-Unie niet werd omgevormd toen de Sovjet-Unie implodeerde. De mensen die in de jaren 1980 en 1990 actief waren in de mensenrechtenbeweging kregen het niet voor elkaar om een werkelijke omslag te bewerkstelligen. De overheidsfunctionarissen keken heel even de kat uit de boom en zagen dat er geen massale eis kwam op gerechtigheid, op het bovenhalen van de waarheid over de sovjetrepressie. En de gewone burgers hadden niet door welke gevolgen het uitblijven van dergelijke eisen had. Na een kortdurende injectie van wat democratische ingrediënten,

werd de illusie gewekt dat een democratie werd opgebouwd, met alles erop en eraan. Maar het enige democratische dat werd geïnstalleerd was een nieuwe grondwet (1993). Meteen werd duidelijk dat die niet zonder slag of stoot zou worden geïmplementeerd. Zo klonk toen binnen het leger al de weigering om de eed af te leggen op deze nieuwe grondwet.

Daar botsen we op een ander trauma: het trauma dat leeft door het verlies van de status van een grootmacht, door de inperking van de macht van de Communistische Partij, en door de keuze voor kapitalisme, het systeem van de vijand. Verschillende mensen en groeperingen keken met lede ogen toe hoe de Sovjet-Unie implodeerde. Van de ene dag op de andere kwamen zij terecht in een ander land en een ander bestel.

En dan is er het trauma waar het Westen mede voor verantwoordelijk is: het paradijs van democratie en rechtstaat, van economische welvaart en respect voor mensenrechten dat door het Westen werd vooropgesteld, maar onvoldoende werd gesteund eenmaal de Sovjet-Unie tot een einde kwam en dus nooit werd gerealiseerd. De Russen, Oekraïners en andere volkeren voelden zich in de steek gelaten. Na enkele jaren was het dan ook niet moeilijk om het Westen terug als vijand te zien. Zelfs bij de groepen die tegen de implosie van de SU waren, steekt het dat het 'Europese Huis' nooit werkelijkheid werd. Door de Russen op afstand te houden, stelde het Westen velen onder hen teleur. Kwam daar nog de uitbreiding van de NAVO en de Europese Unie bij met landen die vroeger tot het Warschaupact behoorden. De Russen plooiden zich terug op zichzelf en bouwden gestaag een nieuwe (onzichtbare) scheiding op. Van investeringen in het failliete Rusland à la Marshall-plan of grootse hulpprogramma's voor een echte transformatie naar een democratie, kwam weinig terecht. Niet dat er geen steun was, maar die bleek veel te beperkt. Misschien ook niet te verwonderen, gezien de onmiddellijke chaos die in het nieuwe Rusland ontstond. Het was een periode van ambiguïteit, van afwisselend vertrouwen en wantrouwen. Niet bevorderlijk voor een degelijk proces van democratisering.

Op vlak van verwerking van trauma's gebeurde er niet veel in Rusland, noch in de andere ex-Sovjetrepublieken. De enige groep mensen die hier echt aandacht voor vroeg, waren mensen uit de mensenrechtenbeweging, hierbij gesteund door slachtoffers van de repressie. De belangrijkste groep uit deze beweging was Memorial. Doel van Memorial was (en is) het onderzoeken, archiveren en openbaar maken van de daden van repressie van het sovjetapparaat. Er kwamen herdenkingsmonumenten voor de slachtoffers en musea met voorwerpen, documenten en fotomateriaal van de sovjetkampen, er kwam een hulpprogramma op gang om teruggekeerde gevangenen of hun familieleden te ondersteunen met voedsel, kledij of andere hulp, en er ontstond een netwerk van juristen om slachtoffers bij te staan. Vanuit die laatste werking ontstond later het Mensenrechtencentrum Memorial, dat zich ging bezighouden met actuele schendingen, dus niet die van tijdens het Sovjetregime, maar die van het huidige Russisch beleid. De oorlog die vele jaren woedde in de Tsjetsjeense Republiek vormde binnen deze werking een sleutelrol voor de ontwikkeling van naamsbekendheid, expertise en knowhow, die tot ver over de landsgrenzen erkend werd.

Eind december 2021 besliste een rechtbank dat Memorial de deuren moest sluiten, onder het mom van te 'werken voor het buitenland' en omdat Memorial 'kritiek geeft op de Russische staat'. Buiten Memorial zijn ook vele andere sociale, ecologische, politieke of andere bewegingen recent gedwongen geweest hun deuren te sluiten, steeds gebaseerd op het feit geld te ontvangen uit het buitenland, wat van deze organisaties volgens de Russische overheid 'buitenlandse agenten' maakt. Deze sluitingen vormen een nieuw dieptepunt in de Russische geschiedenis, en dragen hoe dan ook niet bij aan het verwerken van trauma's, het oplossen van conflicten, het verhogen van empathie voor de ander of het

bieden van rechtvaardigheid. De situatie scoort dus op alle factoren van de Galtung-formule zeer slecht.

4 WAT KAN ER GEBEUREN OM BETERE SCORES TE BEREIKEN OP DE VREDESFORMULE?

Na deze beknopte weergave van enkele feiten uit de geschiedenis van Rusland en Oekraïne en een score op basis van de vier factoren billijkheid, empathie, conflict en trauma uit de formule van Galtung, kunnen we nu bekijken wat er nodig is om tot vredesopbouw te komen.

Op korte termijn moet een uitbarsting van een gewapend conflict vermeden worden, wat mogelijk is door te overleggen en afspraken te maken. De Russische partij eist dat Oekraïne geen lid wordt van de NAVO, maar schendt daarmee de soevereiniteit van Oekraïne. Bovendien wil Rusland dat er geen NAVO-troepen aanwezig zijn in de Oost-Europese lidstaten van de NAVO. Ook dat gaat in tegen de eigen belangen van die lidstaten. De NAVO-lidstaten beseffen dan weer dat een uitbreiding op dit moment de spanning in Rusland naar ongeziene hoogte brengt. Bovendien is en blijft de NAVO een militaire alliantie uit de periode van de Koude Oorlog, wat hoe dan ook problematisch is voor Rusland, als 'erfgenaam' van de Sovjet-Unie. De NAVO is aan hervorming toe, of misschien zelfs aan ontbinding, om plaats te maken voor een ander soort organisatie, die kan instaan voor collectieve veiligheid. Collectieve defensie is immers niet hetzelfde als collectieve veiligheid, want gaat steeds uit van een extern vijandbeeld. Bovendien houdt de NAVO regelmatig militaire oefeningen aan de grens met Rusland, ook nucleaire oefeningen trouwens. Het NAVO-budget is vele malen groter dan het Russisch defensiebudget. En dan is er de fameuze belofte die de Amerikanen mondeling zouden gedaan hebben aan het sovjetleiderschap toen de hereniging van Oost- en West-Duitsland op tafel lag: de NAVO zou 'geen inch' uitbreiden naar het Oosten zou uitbreiden.

We zien dan ook dat wij als NAVO een belangrijke verantwoordelijkheid dragen in het militaire opbod dat momenteel plaatsvindt aan de grens van Oekraïne. In hetzelfde licht speelt ook de pas genomen Belgische beslissing om het defensiebudget te verhogen naar 1,54%. Zolang we onze eigen bijdrage aan het conflict niet eerlijk onder ogen durven zien, zal er van rechtvaardigheid en empathie in de Galtung-breuk ook weinig te zien zijn. Oekraïne wordt namelijk ook als pion gebruikt in een conflict tussen west en oost, zoals tijdens de Koude Oorlog.

De Russen hebben ondertussen een enorme militaire macht ontplooit aan de grenzen van Oekraïne, inclusief de Wit-Russisch – Oekraïense grens, en dreigt al weken om Oekraïne binnen te vallen als dat NAVO-lidmaatschap niet in de koelkast wordt gestopt.

Verstandig zou zijn om de gesprekken op topniveau te benutten om het te hebben over het verleden. Enkel op deze manier kan de druk van de ketel genomen worden. De NAVO en Oekraïne zullen vandaag niet bereid zijn te zeggen dat Oekraïne nooit lid zal worden. Dat vraagstuk moet dus even opzij worden geschoven om tijd te maken voor andere vraagstukken die onder de oppervlakte aanwezig zijn en die zorgen voor de actuele eisen van Rusland. Al kan niemand tegemoet komen aan het verlangen van Poetin (of dat van Loekasjenko) om de oude Sovjet-Unie terug te krijgen. Daar botsen we terug op de factor van traumaverwerking.

Verder moeten we oog hebben voor de bevolking in zowel Rusland als Oekraïne die overduidelijk de dupe zijn van de escalatie die boven hun hoofden aan de gang is. Zij leven in angst nu. Het zijn immers zij die zullen lijden: het zijn hun zonen, broers of vaders die gewond of gedood zullen worden. Daarom moeten de leiders het ook over hen hebben: hoe dit leed en nieuwe trauma's voorkomen? Burgers beschermen is op dit moment de meest prangende opdracht. En dit zonder bloedvergieten. //